

НИДЕРЛОВО ДЕЛО О СТАРИМ СЛОВЕНИМА¹

Дом (стан) и двор. — Нидерле је одлучно и с правом противан мишљењу, да су Словени од врло давнашњих времена били стално настањени. Они су, вели, напротив врло дуго, све до почетка историског времена, живели, као Германи, полуномадским животом. Обрађивали су истина земљу ради добивања жита, али се на једном месту нису бавили дуго: по једну, две или три године, па су се премештали на друго место и на њему исто тако радили. Разуме се, да су таквом начину живота морали бити прилагођени и њихови станови. То су биле лаке грађевине, које су се дале брзо растури и натоварити на саонице или на кола и превући на ново станиште. Прокопијево саопштење о бедним и растуриеним колибама и о мењању пребивалишта код Словена, сасвим тачно приказује оваке прилике у начину њихова живота.

Истина је у времену после Христовог рођења почело и код Словена стално настањивање, али је по Нидерлову мишљењу оно дефинитивно настало тек после аварског доба са т. зв. градишном културом, т. ј. кад су Словени стали правити градишта и у њиховој се близини настањивати. Дакле у току прве тисуће година по Христу Словени се поступно стално настањују. А на крају те прве тисуће и на почетку друге — дакле на крају многобожачког доба — код њих се већ био развио сталан дом и добио свој одређени тип.

Да би добио представу о начину становања код старих Словена у овој најстаријој, полуномадској, фази њихова живота, Нидерле износи најпре све податке, који могу било непосредно било посредно припомаћи, да се дође до те представе: податке о стаништима преисторијских људи у средњој Европи, па оне из источне Немачке из времена прве тисуће година пре Хр., из доба т. зв. лужичке периоде, затим оне из Чешке и Моравске, који су делом из тога истог времена а делом из првих векова по Хр., па најзад обраћа пажњу и на представе дрвених зграда, које се односе на подунавске варваре а видимо их на неким рељефима Маркова Стуба у Риму. Ма да се не може с поузданошћу рећи, да су те зграде словенске, ипак нам бар показују, како су споља изгледали у I и у II веку по Хр. домови у пределима јужно и северно од Карпата.

На основи свију тих података Нидерле нам даје о томе најстаријем начину становања код Словена оваку представу. *Преко леџа* су Словени живели у простим домовима или у лаким колибама, а огњишта су им свакако била изван тих зграда, у близини. Зато негде не налазимо поред јама за огњишта никаквих трагова од зграда. *За зиму* су пак правили веће јаме и над њима домове са чвршћим зидовима и чвршћим кровом, дакле земунице. Јаме су биле четвртасте или кружне, и дом је имао поред великог главног одељења, у коме је горела ватра, још мањи затворен трем пред улазом у кућу. Огњиште је било или плитка јама или високо ватриште од наслаганог камења. Дим је излазио кроз кров. Поред зидова су били банци, урезани у земљу или начињени од набивене глине. Кућни зидови су били начињени од дирека, пободених у земљу, преко којих су ударени други, попречни, па све оплетено прућем и олепљено смесом од глине и песка. Прозора није било, већ само врата, до којих се споља долазило косо укопаним пролазом или

¹ В. Гласник Географског Друштва, св. 7. и 8., с. 218.

степеницама. Поред дома је имало других, мањих, јама за отпатке и за оставу, а можда је било и покривених зграда за привредне потребе.

Сви подаци — историски, археолошки, упоредни филолошки и етнолошки — показују, да је и после, пошто су се Словени стално настанили, за дуже време код народне масе *земуница* била основним типом словенскога дома. И сама та реч је словенскога порекла и опште-словенска. Земуница се и до сад одржала као народна кућа у многим деловима Словенства. За летње становање, особито по странама брда и планина, где се излазило са стоком, грађене су наравно мање и простије, привремене зграде онаких типова, какве имамо и данас по забаченијим словенским пределима. За те зграде има код Словена мноштво домаћих назива, али ниједан није опште-словенски. Од назива, који су раширени по целом или скоро по целом Словенству само је можда *коча* или *куча* словенског порекла, али је могућно да је постала и од турске основе; назив *колиба* је одавно примљен од Грка, а *салаш* је реч турско-маџарска. — Наравно, да у томе времену, пре хиљаду година, нису и словенски кнежеви и богатији људи и трговци по варошима живели у тако простим зградама, као остали народ; о томе ће бити речи у нарочитом одељку.

Први ступањ у развоју словенске куће, који је иначе у средњој Европи почео веома рано, још у неолиту, састојао се у томе, што се земуница поступно издигла на површину земље и што је од првобитног малог трема пред уласком у земуницу постало нарочито кућно одељење, које се код старих Словена звало опште-словенским називима *сѣњ* и *џришворь*. То је дакле била затворена просторија, као наши потпуно затворени тремови (или предкуће), у којој није горела ватра, него је служила само за разну оставу а лети и за бављење чељади, пошто је била хладовита (отуд јој и име: од *сѣњ*, *umbra*). — Нидерле верује, да Харузин може имати право, што мисли, да се та прва приземна словенска кућа са два одељења звала код свих Словена именом *куча* или *коча* (од чега и наше *кућа*), јер се, вели, и сад код Словена тим именом зову мањи и неугледни домови.

Што Јужни Словени немају старе словенске називе *сѣњ* и *џришворь*, Нидерле објашњава тиме, што су они, вели, отишли на југ у времену, када се тај трем још није био развио у нарочито кућно одељење, па су услед тога и те старе називе заборавили.

Кад је поменути трем (сењ или притвор) постао правим кућним одељењем, поново се осетила потреба за неким заклоном, који ће штитити кућни улаз од непогода — а то је улога, коју је раније имала сењ — и услед тога је словенска кућа већ на првом ступњу свог развоја добила *џришпремак*. То је већа или мања просторија пред уласком у кућу или сасвим отворена, на дирекцима, или полузатворена. Са њом се врло често срећемо у словенским домовима, и то са свима њеним ступњима почевши од мале настрешнице над кућним уласком па до красно израђених трмова дуж целе једне кућне стране или до уздигнутих, украсних, диванана. Мишљење неких испитивача, да су ови притремци и тремови постали под туђим утицајима, Нидерле сматра за прерано, јер се још има да проучи и старија грађа и њихов развој код Словена. Толико је само истина, да су се поред многих домаћих назива јако раширили код западних и северних Словена и германски (већином начињени од *Gang*) а код Срба и Бугара турски (јазлук, диванхана, докшат, сулдрма, сундурма).

Даљи ступањ развитака, који се такође извршио поглавито у току прве хиљаде година по Христу, али који није захватио кућу код свих Словена, него само код знатног дела њихова, био је у овоме: 1.) до-тадашње главно кућно одељење, у коме је било огњиште, претворило се у *собу са пећи*, а 2.) сењ (затворени трем) је добила огњиште и постала је *кухињом*. — Немачки испитивачи и уз њих и неки словенски (главни су: R. Henning, A. Meitzen, K. Rhamm, R. Meringer и M. Murko) исказали су мишљење, да се тај развитак извршио под утицајем т. зв. франачке или горњо-немачке куће, на коју је опет утицао провинцијски дом римски. Нидерле се слаже у главном са тим мишљењем и наводи за то ове разлоге: 1). Такав словенски дом налазимо само у области, која је у непосредном суседству са облашћу франачкога дома у: Лу-жици, у Чешкој и Моравској до иза Карпата, у Шлеској, у знатном делу Галиције, у алписких Словенаца, код Хрвата и у западном делу Балкана, поглавито у Босни и Херцеговини. — 2) Многбројни примери показују, да је у кући балканских Словена соба тек познија творе-вина. — 3.) У томе новом словенском дому видимо и доста нових кухинских предмета, који су властитост франачког дома. Мерингер је, вели Нидерле, ипак отишао сувише далеко, кад је о кући балканских Словена написао, да је у њој сваки комад покућства горњо-немачки, јер је читав низ предмета, које он наводи, или старијег, домаћег, по-рекла или познијег, источњачког, као што је то добро показао Мурко. — 4.) Тај нови тип словенског дома има доста термина, који су или гер-мански или романски, па примљени преко Германа. Такви су и називи: *кухиња*, од горње-немачког *shuhhina*; *кошора*, коме је прво порекло у латинском *самега*; и *истъба* (наше: изба), од германског *stuba*. А поред тога има и доста других сличних назива за мање делове или пред-мете кућне.

У једном се пак питању Нидерле разликује од других испитивача. Он наводи разлоге, на основи којих се може веровати, да Словени нису непосредно примили франачку *stuba* са пећи, него да су били најпре од Германа примили назив *stuba* у смислу: купатило са затво-реном пећи, па кад су после по угледу на то купатило почели и у своје главно кућно одељење уносити затворену пећ, стали су и њега звати именом *stuba* — *истъба*. Осим тога Нидерле утврђује, да ово постајање избе код Словена није једновремено с увођењем кухиње, него да је кухиња уведена тек доцније, пошто је и код франачке куће постала јасно одвојеним одељењем.

Јужни Словени на Балкану, вели Нидерле, показују целим старијим уређењем свога дома, да су дошли на Балкан у времену, кад су истина већ знали за израз *stuba* — *истъба*, али кад се иза Карпата *stuba* са пећи није још била завела, јер Јужни Словени нису донели са собом грађење избе са пећи у њој, него само „кућу“ са старинским, простим, огњиштем.

Мислим, да је и сасвим правилно Нидерлово мишљење о новом развитуку куће код Јужних Словена на Балкану. Он истиче, да је до-давање или одељивање собе од „куће“ код тих Јужних Словена са-свим нов појав, поглавито из XIX века, и да у томе развитуку и не треба гледати некакав утицај франачкога дома, већ да је он просто последица новог општег утицаја европске културе, који је и иначе учинио преврат у народном животу.

Односно развитака куће у осталим словенским пределима, које нисмо до сад поменули, Нидерле прима мишљење других испитивача:

да је у крајњим северо-западним областима највише утицала саска кућа (у којој је одељење за људе, са обичним огњиштем, под истим кровом с одељењима за стоку), а код Великоруса да је донекле (али не толико, колико мисли Rhamm) на развитак куће и на подизање спрата над приземљем било нордиског утицаја.

Дакле у позније време словенске заједнице и на крају многобожачког доба типском словенском кућом био је дводељни дом, састављен од избе (собе) и од сењи (кухиње). Али је вероватно, да је још у то време почео и даљи развитак словенског дома са тежњом, да од дводељног дома постане *шродељни*, наиме, да се уз кухињу дода *још једна соба*, у коју се и улази из кухиње. Таква тродељна кућа постала је у позније време типском кућом код великог дела Словена, управо код свих Словена осим код оних на Балкану и код неких делова словенских на северу. А ево како се извршио тај развитак. Најпре је код Словена дошло до тога, да се у близини или поред дводељног дома прави и нарочита зградаца без огњишта за разну оставу и за спавање младежи и младих брачних парова. За ту зградицу има и прастари, опште-словенски назив *кљѣшѣ*, који налазимо и у неколико других аријских језика. Док се код балканских Словена и у неким северним словенским пределима та клет одржала потпуно у тој својој старој улози, дотле је код свих осталих Словена била поступно — негде раније, негде позније — спојена са самим домом и претворена у другу избу, и то уз кухињу. Тај се развитак извршио код Словена сасвим самостално, без икаквих туђих утицаја или угледања.

Како та друга изба готово нигде нема пећи ни уопште огњишта, она је свуда чиста и бела и услед тога је а за разлику од старе, димљиве, прве, избе на доста места добила и згодне словенске називе: *бела изба* или *свјетлица* или *свјетница* или сл. — Код западних Словена, а осим тога и код алпских Словенаца и код Хрвата, за њу се раширио несловенски назив *комора*, за који смо већ поменули, да је романског порекла. Он је прешао Словенима негде непосредно а негде преко Германа. Овде онде је продро и на Балкан Србима и у јужну Русију и ка Белорусима.

Наравно, да таква друга соба, као што и сам Нидерле наглашава, није ни код Словена свуда постала само од клети, него и простим преграђивањем старе избе. Таких случајева има нпр. доста из Русије и са свију страна Балканског Полуострва.

Још се у једном правцу почела словенска кућа развијати већ у многобожачко доба, а то је у *вершикално*. Најпре словенски дом није имао над огњиштем ничега, него је дим ишао право под кров и излазио кроз рупе на крову. Затим су за разне потребе, а нарочито за сушење хране, стали градити над огњиштем лесе (*лѣса* је опште-словенска реч), а после се од лесе развио и потпун таван, за који имамо опште-словенске речи *сѣройѣ* и *шѣло* или *шѣла*. Тек таква кућа, која је имала таван, могла је добити и још један спрат изнад приземља. До тога се спрата дошло у разним словенским крајевима на разне начине: негде услед спајања клети са кућом, пошто је клет већ пре тога добила горњи спрат, па се тај спрат продужио над целом кућом; негде услед подизања кућа на стрмим брдским странама, чиме је већ дата природна погодба за подизање спрата више доње кућне половине; негде и ради боље одбране, као што је нпр. случај са српским „кулама“. Уопште је дакле то подизање куће на спрат извршено сасвим природно и самостално. Једино је код северног дела Великоруса било у том погледу нордиског утицаја.

Дворци словенских кнежева и великаша наравно да су надмашали обичне домове својим развитком и у хоризонталном и у вертикалном правцу и својим спољашњим изгледом. Има о томе доказа и у старим споменицима а донекле и у археолошким истраживањима. На основи тих података добијамо представу, да ти дворци нису били једноставне грађевине, него већи број зграда, спојених међу собом сењима (затвореним тремовима) са покривеним прелазима, а да је на цело њихово развитање и распоред било знатних византиско-источњачких утицаја. Средиштем дворца било је, како се чини, свуда велика *сењ*, у којој је седео кнез са дружином и у којој су се водили разговори и држале гозбе и весеља. Код западних Словена помиње се као друго знатно одељење *дворъница*, јамачно такође за кнежеву дружину или за његову чељад. Назив тога одељења примили су од Словена и Немци. Има неколико словенских назива за кнежевску *ложницу*, а осим тога су источни и јужни Словени примили преко турског језика и један источњачки назив: *чрътогъ* и сл., од речи, од које је постао и назив *чардак* са разним измењеним значењима.

Даље се помиње и као нарочита зграда *кула* са неколико спратова и у њој одељења за жене. — Наравно да су дворци имали и своја подземна одељења и подруме за разноврсну оставу, и за њих знамо неколико разних имена: *погребъ*, *амбаръ*, *брейъяница*, *медуша* (нарочито за медовину) и *ивница*. — По једном старом податку може се веровати, да је код кнежевских двораца било и нарочитих зграда за *нужнике*.

У нарочитом одељку Нидерле разматра све термине, који се код Словена употребљавају за кућу, односно за њене разне врсте. Поред оних са којима смо се већ упознали (дом, кућа, колиба), ту се наводе још *хѣжъ* или *хѣжа* и сл., па *буда* (обе германског порекла), *хаѣа* (примљена од Иранаца), *халуѣа* (вероватно од исте речи, од које и назив колиба), шта више и *храмъ*, назив, који је првобитно означавао дрвени дом (па тек после добио значење зграде за богослужење), па и реч *хлѣвъъ*, *хлѣвина* је често употребљавана у смислу дом. Осим тога има још много чисто словенских назива, начињених од *быѣи*, *живѣи* и *седѣи*.

Двор и зграде на њему. Дом заједно с осталим зградама око њега чинио је код старих Словена *дворъ*. Још код Прасловена, вели Нидерле, морало је бити каквих нарочитих склоништа за храну, за стоку и за друге потребе, јер се у средњој Европи срећемо са њима већ у млађе камено доба. Поред обичних сметлишта најстаријим таквим просторијама биле су житне јаме и торови за стоку. Не само да су називи *жиѣйна јама* или *жиѣйница* стари и опште-словенски, него се местимично код Словена (особито код јужних) и до данас одржао стари, примитивни, начин њихова грађења. Али и житнице као нарочите зградице над земљом су такође веома старог постанка и једним од најкарактеристичнијих делова словенског дома. И сад се оне код већине Словена граде на исти начин и од истог материјала, као некад: као кошеви, плетени од прућа, или као кућице плетаре, олепљене глином, или као зградице од брвана. Најраширенији је назив за њих *жиѣйница*, али је код Руса, Срба и Хрвата, Бугара и Словака позније већином замењен персиско-турском речју *амбар*. — Место, на коме се млатило жито или и склањало од непогоде, било је обично подаље од дома, већином иза њега, а звало се општом словенском речју *гумьно*. Том се речју и сада зове свуда код Словена или место за млаћење (односно

за вршење) жита или зграда за склањање жита у сноповима или бар задњи део двора. За ову зграду, у којој се затвара још неовршена храна, данас је код Словена још више раширен назив *сшодола*, који је германског порекла.

Кад су се Словени стално настанили, не може бити сумње о томе, да су убрзо почели градити и нарочите зграде за склањање стоке. Стари опште-словенски назив за такву зграду је *штаја*, а такође су стари и чисто словенски називи: *скошница* и *голубникъ*. Један пак од опште-словенских израза, *хлѣвъ*, германског је порекла, али су га Словени најпре примили као означавање за дом, па се тек после код њих пренео и на сточну зграду.

Још се крајем многобожачког доба помињу на словенском двору две зграде: *одрина* и *сушница*. Улога *одрине* није тачно позната, али Нидерле сматра као највероватније, да је то првобитно била нека настрешница за траву и сено, под којом се уједно лети и пријатно спавало, па да јој је отуд и дошло име (од одрѣ, који се етимолошки спаја са речима, што значе: плот, ограда). — *Сушница* је једино била — као што је и сад — потребна северним Словенима за сушење искусле хране у сноповима. Има података, који показују, да је она била Словенима одавно позната. Њен стари тип је несумњиво одржан на много места и до данас: то је дрвена зграда, којој је на поду јама за ватру а над њом се на гредама или и на лесема ређају снопови за сушење. Осим тих простих има и двојних сушница, са ватром у једном одељењу и са сноповима у другом одељењу, која је или поред првога или више њега, као засебан спрат. Топлотом дим се из првог одељења спроводи нарочитим каналом у друго одељење. Стари словенски, односно руски, назив је за сушницу *овинъ*. Њему се до сад не зна поуздано порекло. Сама пак сушница вероватно је нордиског порекла.

Тийска је одлика словенскога двора, да на њему поред правога дома има увек још по неколико *сшоредних* зграда. Врло је добро и објашњење тога појава, које Нидерле прима од другог једног испитивача (L. Puszet-a), наиме: да сама конструкција тих зграда код Словена — везивање брвана усесима — није допуштала проширивање главне зграде онако као што је то могућно код зграда, које се праве помоћу дирека (стубова) или код којих се, као код немачких, укивају брвна једно у друго. — Без сумње је још код старих Словена било и *ограђених* дворова. О томе сведоче многобројне старе и заједничке словенске речи за такву ограду (ограда, обор, плот итд.). — Двор је имао по више врата, од којих једна главна. — На двору је био и *сшуденџ* (стара словенска реч) или кладенац, *колоджазъ* или *колодеџ* (назив германског порекла). — Дворови богатих људи били су на узвишењима и веома пространи.

Спољашња и унутрашња израда (шектџоника) словенскога дома. — На основи преисториских налазака и историских података и на основи многобројних примерака, које налази још и код данашњих Словена, Нидерле нам износи ова поуздана саопштења о спољашњој конструкцији словенскога дома. Првобитне *земунце* нису готово ни имале зидова, а биле су покривене грањем и преко њега лишћем, сламом, кором и земљом. Кад се словенска кућа издигла над земљом, њени су зидови прављени од *исилешеног ђруџа*, премазаног глином, и та је техника била некад код Словена свуда раширена и чинила је основу њихова грађевинарства. И сам опште-словенски глагол *зџдаши* (зидати) етимолошки је у вези са зградом од глине. *Набој* пак сматра Нидерле

сасвим оправдано за напреднији и познији начин зидања. Такође је напреднији, а данас за Словене најтипскији, дом, начињен од брвана. Што је ова врста дома убрзо постала општом и тако типском за Словене, узрок је у томе, што се стара њихова седишта с обе стране Карпата одликују неизмерним богатством у шумама са високим дрвећем, а особито у четинарима, чије се глатко стабло даје одмах употребити за грађевину.

У погледу на питање, који је начин конструисања брвнара код Словена најстарији, Нидерле сматра, да је још сувише рано давати поуздане одговоре. Узрок је томе, вели, што и најстарији до сад познати подаци о словенској брвнари показују грађење помоћу дирека и што и у чисто словенским пределима, до којих није могао доспети германски утицај, видимо поред зграда са брвнима, која су сјојена *усецима*, и такве, чија су брвна *ушврђена за диреке*. Једно је по Нидерлу ипак несумњиво, наиме: да су брвнаре са спајањем помоћу усека старим и домаћим словенским типом, који се развио без икаквих туђих утицаја.

Костур брвнарин, добивен таквим спајањем брвана помоћу усека, зове се код свих Словена, осим код Јужних, изразима, који су начињени од старе словенске речи *срубъ*. Што тога назива нема и код Јужних Словена, Нидерле објашњава тиме, што су се Јужни Словени морали одвојити од осталих Словена у времену, кад још није био у обичају такав начин грађења брвнара. — Ја пак мислим, да би се томе појаву могло дати и друкчије објашњење. Пошто знамо, да је и код Јужних Словена стари начин грађења брвнара био спајање усецима, може се веровати, да је апстрактни термин сруб постао код осталих Словена доцније, тек пошто су се претци Јужних Словена одселили на југ.

Има података и да су дрвени зидови још у старо доба олепљивани глином и затим обољени.

Кров је већ и због климатских разлога морао код Словена бити доста стрм: да се на њему не би задржавали киша и снег. Вероватно, да је кров на четири „воде“, који је и сада код Словена највише раширен, био код њих и у старо доба најобичнији. — За жиле (баскије) већина словенских језика има стари словенски израз *крокы* и сл., а у свима словенским језицима је сачуван општи словенски назив за слеме, од старог *слема*. Тако је исто опште-словенска реч и *соха* за греду, која подупире слеме а негде и баскије. — Од поменутог материјала, којим се простира кров, слама се одржала и до данас код свих Словена тако много и са тако старом домаћом номенклатуром да се *сламни* кров може сматрати с правом за типски словенски кров (наравно не и за једино словенски, јер су и други северни народи имали некад сламне кровове). — Позније пак — али се не зна, откад — почели су се и код Словена правити кровови од танких дашчица, од *шиндре* (реч германског порекла), за коју су код већине Словена раширени називи: *бранъ*, *драница* и *гонѿ* (прва два словенски а трећи тамног порекла).

Камених грађевина код старих Словена несумњиво није било, а тако исто нису им биле познате ни опеке. О првим зградама од камена имамо вести код Словена тек из IX и X века по Хр., и то за куле и за цркве. Тај нови начин зидања дошао је Словенима нешто из Византије а нешто из Италије, а овај други преко Германа. О томе сведочи неколико израза, који овамо спадају, а међу њима и опште-словенска реч *цилла* од латинског *tegula* преко немачког *ziegel*.

Стари словенски дом није имао *прозора* нити уопште каквих нарочитих отвора за пропуштање светлости. Тек су позније почели остављати мале отворе у зидовима, за које је општи словенски назив *окно*. Из самог постанка тога назива (окно од око) види се, да је и он првобитно служио само за то, да око господарево види напољу а не и да кроз њега улази светлост унутра. Ти су отвори најпре затварани дрвеним капцима а тек позније прозрочном потрбушином.

Стари су и опште-словенски називи за врата (*двѣрь*, рl. *двѣри*), за праг (*прагъ*), за засовницу или запорањ на вратима (*завора*, *засовъ*, *засува*, *зайворъ* и др. сл.) и за браву с кључем (*замекъ* и *ключъ*). Браву и кључ су Словени примили с југа, из области римске културе, најпре дрвену а затим и гвоздену.

Развиѡак словенског огњишта и пећи. Наравно да је у најстарије време и огњиште било врло просто: то је свуда била јама у земљи с пречником од 0,5 до 1,5 м. Затим су, без сумње опет врло давно, Словени почели градити и *уздигнушта огњишта*: од наслаганог камења, преко којег би се набацала и измазала глина. У времену пак римскога утицаја, и то од II века по Христу, почињемо налазити у словенским пределима већ и примитивне *пећи*, у ствари затворена уздигнута огњишта, удешена тако, да се у њима ватра могла боље распалити и јара дуже одржавати — две особине, које су имале особиту вредност за тадашњи стан, а нарочито приликом печења хлеба. Имамо врло рано, из IX века, засведочен и стари и опште-словенски назив за њих, *пешћь*. Крајем многобожачког доба пећ је код свих Словена, осим код Јужних, била у изби обична ствар. Она се градила на подлози од камена или од јаких дасака, премазаних глином, од саме глине или од дасака олепљених глином, а била је полулоптастог или пирамидалног или четвртастог облика. Имала је два отвора: спреда, за ложење, и горе, за излажење дима. Димњака није било, него је дим одлазио кроз отворе на крову. Поред пећи је још редовно имало и отворено уздигнуто огњиште. Изба с оваком пећи и огњиштем задуго је била карактеристичним знаком словенскога дома, па се још и данас држи на много места, где словенски народ живи далеко од туђих утицаја и уопште од културнога напретка.

Једино се код Јужних Словена стара кућа разликује од овог општег типа старог словенског дома: она нема унутра пећи, него има само огњиште. Нидерле то објашњава тиме, што Јужни Словени одлазећи у времену између I и VI века по Хр. на југ, још нису били довољно упознати са пећима унутра у дому, а на југу су дошли у пределе у којима такав начин загревања није био развијен и у којима су се можда упознали само с античком хлебном пећи изван дома (ако је нису били већ познали у својој старој домовини). — Ја сам о томе питању исказао своје мишљење у чланку „Етнолошка разматрања поводом Хаберландових испитивања“¹ и овде ћу га укратко поновити и у неколико и допунити. Сматрам, да је Нидерле несумњиво утврдио, да Јужни Словени приликом доласка на југ нису имали по домовима пећи за ложење, и мислим, да је маса народна код Јужних Словена услед неповољних прилика, у којима је живела, све до најновијег времена — у главном до XIX века — и остала на томе ступњу развитка. Али не могу веровати, да је на истом ступњу развитка остала јужно-словенска кућа и код виших друштвених редова, особито код властеле.

¹ Гласник Географског Друштва, свеска 6., стр. 126—127.

А кад већ знамо, да је код Словенаца и код Хрвата врло рано под утицајем франачке куће уведена пећ у „избу“, тешко је веровати, да преко њих није та културна тековина прешла и српској властели у Босни и затим се одатле раширила и по другим српским крајевима. Од нарочитог је значаја за ово питање и друга ствар. Откуда то долази, да је и код свих Јужних Словена општенародна реч *īeĕ* (односно: пећ) — дакле она иста која је заједничка и свима осталим Словенима — кад знамо да они приликом свога доласка на Балкан нису имали пећи по домовима? Једини добар одговор на то питање налазим у томе, да су Јужни Словени још у својој прадомовини морали већ имати *īeĕ* за *īeĕeĕ* хлеба, изван куће, и да су њу и назив за њу донели овамо на југ. Кад су се после почеле и код њих градити такве или сличне направе за грејање и по домовима, сасвим је лако и природно било пренети исти назив и на њих.

Док Rhamm мисли, да су Словени већ врло давно имали пећ и да су после од Германа примили још и отворено огњиште уз пећ, дотле Нидерле утврђује супротно томе, да је спајање пећи с отвореним огњиштем код Словена сасвим природна последица као прелазно стање: најпре су имали само отворено огњиште, па су тек после почели градити и пећи, те су једно са другим саставили.

На основи свега што је до сад речено, несумњиво можемо заједно с Нидерлем сматрати за нетачно и Рамово мишљење, да је једна од најглавнијих разлика међу словенским и германским домом била у томе, што су Словени имали пећ а Германи отворено огњиште и да су, услед тога и начини кухања код њих били различни: Германи су, вели, кухали над огњем у обешеном котлу а Словени у лонцима, пристављеним уз ватру у пећи. Од почетка историског времена било је истина, и то само донекле, такве разлике између Германа и једног дела (али не свих, нарочито не Јужних) Словена, али да није било и раније, о томе не може бити сумње.

Доста јаки разлози, које Нидерле наводи, говорили би за то, да је словенска пећ у изби римског порекла, а да су је Словени примили преко Германа (нарочито по томе, што је и сам назив изба примљен од Германа). Али сам Нидерле наглашава, да ова поставка губи врло много од своје вероватности услед ова два разлога: 1) што Словени имају за пећ чисто домаћу реч и 2) што су Јужни Словени, кад су дошли на Балкан, донели са собом реч за избу, али нису знали и за пећ у изби. Због тога Нидерле наводи и другу једну могућност, коју ја већ на основи онога што сам мало час рекао о пећи код Јужних Словена, сматрам за највероватнију. А она је у овоме: врло је вероватно, да су постанак хлебне пећи и пећи за огрев били сасвим независни један од другог. Могли су Словени најпре или сасвим самостално — а за то говори и њихов домаћи и опште-словенски назив за пећ — или по угледу на јужно-европски клибан конструисати своју хлебну пећ, па тек после примити преко Германа и пећ за огрев и пренети на њу и домаћи назив дотадашње хлебне пећи.

Нидерле укратко разматра и какав је био даљи развитак пећи код Словена, код једних под утицајем франачкога дома (у пределима које смо напред већ навели) а код других (поглавито у јадранском приморју) по угледу на медитеранску кућу.

Од предмета код огњишта знамо с краја многобожачког доба код Словена једино за подметаче од глине, који су служили за наслањање ражња, те су дакле у ствари били претходници нашег *īреклада*

(пријеклада, мечке итд.). За котлао, опште-словенски *кошль*, неки мисле, да је примљен — и предмет и назив — од Германа, док други из фонетичких разлога сматрају, да је позајмљен од Римљана. Пошто је употреба котла, обешеног о вериге над огњем, код Јужних Словена још и сад веома распрострањена, а знамо, као што је напред изложено, да је такав начин кухања био општи и код свих осталих Словена, и пошто је и сама реч котљь опште-словенска, ја мислим, да је ово друго тврђење вероватније.

Код Словена се у најстарије време без сумње производила ватра на исти начин као и код осталих Европљана: трећем дрвета о дрво или кресањем камена о камен. А од времена римских утицаја (II—VI в. по Хр.) налазимо по словенским гробовима доста често метална *оцила*, најпре римског а после источњачког типа. *Оуџль* је познији назив, а раније је морало бити неке речи, начињене од *крџсаиш*. Стари је словенски назив и за труд, *шрждљ*, и за сумпор, *сџра*, две запаљиве материје, које су Словени употребљавали.

За осветљавање је поред огња још од врло давнашњих времена код Словена служила *лучь* а позније је и вероватно преко цркве примљена *свџиша* (назив стари и опште-словенски).

Словени су првобитно спавали на земљи или на банку поред зида, пошто би најпре прострли коже или гуњине или рогозине (*рогозина* или *рогожа*, рогоз су старе словенске речи). То се скупа звало *ложе* или *посиель*. А позније, пред крај многобожачког доба, у бољим кућама су градили ниске дрвене одрове, који су потом постали главним комадом намештаја у словенском дому. Ма да неки филолози мисле, да је опште-словенска реч *одрџ* германског порекла, Нидерле сумња у то из простог разлога, што Словенима који су већ имали земљане банке, нису били потребни германски угледи за израду дрвене постеље. Напоредо са бољим лежиштем јављају се у имућнијим кућама и узглавници, испуњени перјем, и покривачи (поњаве).

Столице за седење познате су код Словена тек из познијега времена, када су их примили под јачим утицајем римско-византијске културе. Опште-словенска реч *крџсло* истина је непознатог порекла, али ће онајпре бити домаћег. Реч *сшолџ* је првобитно значила лежиште или клупу и затим столицу, па тек после, кад су Словени из грчке и римско-германске културе примили високи сто у данашњем смислу, пренет је назив столџ на њега.

Поуздано знамо, да су Словени имали по домовима и по клетима скриње и ковчеге за разну оставу. И реч *скринџ* је опште-словенска, премда пореклом с југа. Опште словенски је и стари назив *полка*, *полица*, што доказује, да је и по домовима старих Словена било полица.

Под је по обичним домовима био једино од набивене земље, а само код имућнијих почео се уводити и под од дасака или од камена, код кнежева и од плочица, разнобојно емаљованих.

Од јавних грађевина знамо код старих Словена за *храмове* и за *гостионице* и *крчме*. Како су код Словена постале гостионице, о томе, вели Нидерле, немамо података. Свакако оне нису самоникле код Словена, јер није било ни потребе, пошто је гостопримство код Словена — како нам је поуздано засведочено — још на крају многобожачког доба било тако развијено, да је странац увек могао наћи пријема и склоништа. Оне су дакле једино могле постати под утицајима са стране, а нарочито римским и византиским (и то свакако под упливом самих

трговаца): у Италији и у Византији крчме су тада биле обична ствар и отуда су их били већ и Германи примили. Интересантно је, да се помињу и крчме по словенском начину за разлику од оних по немачком и по данском. Због тога је јамачно и словенска реч *крчма* прешла и к Немцима и свима осталим суседним народима као значење за нарочиту врсту крчме.

О вери код старих Словена. — Нидерле нам даје оваку општу карактеристику о вери старих Словена. Словени су истина били измакли са ступња примитивних облика анимизма (са врачањем и фетишизмом), али су ипак све до краја свога многобожачког доба били остали на nižем ступњу, који можемо звати *демонологијом* (обожавање демона или духова, које људи замишљају у свима знатнијим предметима у природи, којом су окружени, и у свима предметима и појавама на небу и у атмосфери), само са појединим елементима вишег религијског развитака, и тек у неколиким мањим својим деловима дошли су и до праве *теологије*, дакле до вере у праве богове и до култа, који је са њом скопчан (храмови и свештенство). — Према томе је и свеколико разматрање о вери старих Словена најбоље поделити у два велика одељка: 1) демонологија, и 2) теологија.

1. *Демонологија*. Материјалом за овај верски ступањ код Словена врло су богати и стари извори, али је још богатији, управо пребогат, њиме и словенски фолклор. За дугове, демоне, у природи и на небу имали су стари Словени два израза: *дивъ*, за који Нидерле мисли, да је још праариски, и *бѣсъ*, који је такође опште-словенски и стари.

Једна група духова поникла је из обожавања предака, из т. зв. *манизма* коме је основа вера у посмртни живот. Да је те вере било и у старих Словена доказују поред многих других података и опште словенски изрази *навъ* (навѣ) и *рай*, оба као означења за посмртна седишта душама и оба из прехришћанског времена. Наравно да код старих Словена није било представе (каква је нпр. данас у хришћанству) о апсолутној бесмртности душе, него само просто веровање у продужење живота, коме је недостајала представа о бесконачности. — Нидерле доста опширно разматра све облике и врсте обожавања предака (мушких и женских), који су до сад очувани код словенских народа и набраја главније називе за бића, која у ову групу спадају (особито су распрострањени називи дѣдъ и слични). Међу представама о облику, у коме се јављају душе предака, најраспрострањеније су две: она о старчићу и друга, о змији. Претке су Словени поштовали не само непосредно, него и у облику идола, које су невешто правили од дрвета и од глине.

И за разна друга бића словенске митологије мисли Нидерле, да су првобитно означавала душе умрлих, а међу њима особито *русалке* а делом и *виле*. Због њихова особита значаја у верским представама не само старих него још и садашњих Словена, Нидерле им, и једнима и другима, посвећује особиту пажњу. Из његова расправљања видимо, да назив *русалка* није словенски, него да је постао од имена античких свечаности, званих по ружи *rosalia*, *pascha rosarum*, и да се је преко Балкана раширио готово код свих Словена. Најпре су русалкама назвале женске личности, које се јављају у тој свечаности, па је затим њихово име прешло уопште на женска бића манистичког порекла, а нарочито на душе прерано умрле деце, затим девојака, невеста и жена. Из непосредног сведочанства Прокопијева видимо, да је код Словена

постојала од старине вера у така бића, слична нимфама (само не знамо, како су их звали, али је тек доцније могао на њих прећи назив русалке). — Што се тиче *вила*, несумњиво је, да су оне првобитно биле бића разнога порекла: једне анимистичког, друге персонификација природних сила, треће сродне русалкама, и да су тек позније обухваћене у једну групу с општим именом виле. Нидерле износи доказе, да је и код других Словена, а не само код Јужних, било представе о вилама и уопште о бићима, која су истоветна с вилама. И сам израз *вила* сматра Нидерле за домаћи, словенски, постао од опште-словенског корена.

Ма да Прокопије изриком тврди, да Словени не знају за *судбину* и уопште не признају, да она има неку моћ над човеком, Нидерле ипак на основи поузданих доказа исказује уверење, да је код Словена била укореења вера у бића, која одређују судбину човекову приликом рођења. А Прокопијево тврђење треба, вели, тако разумети, да је он имао на уму веровање у судбину у античком смислу (апстрактни *fatum*), каквога заиста код Словена није било.

Поред тога што су Словени обожавали домаћу змију познато је, да су поштовали и разне друге *животиње*. Неке су од њих посвећене појединим боговима. Од птица су у овој врсти култа најглавнију улогу имали црни петао и црна кокош. Од *шошелизма* има код Словена само незнатних трагова (као и код Германа), па и ти су непоуздани. Понајпре су то могли бити називи неких словенских племена: Влци, Врањани, Сусли, Ререги, затим мноштво имена за насеља, односно за родове, којих има код свих Словена, а начињени су од речи: вук, зубар, врана, медвед, тур, соко, орао и сл. — За веру у метемпсихозу (сељење душа), па с тим и у прелажење душа у животињска тела, не може се наћи доказа код старих Словена.

Поред многобројних природних појава, које су Словени поштовали као седишта душама својих предака, имало је и доста других, чије обожавање није имало везе са манизмом, него су сами собом изазивали особиту човекову пажњу. Ту на првом месту долазе: *сунце*, *бурни ветрови* и *облаци*, и уз то *огањ*. Нидерле се не слаже са мишљењем, да украсе у облику кругова и у облику полумесеца, нађене по словенским гробовима, треба тумачити као симболе сунца, односно месеца, и по томе за изразе њихова култа. Допушта само толико, да можда у понеким нарочитим случајевима ти знаци имају и такво значење. — Поред многобројних израза обожавања огња одржао се и до данас у неким словенским крајевима и један врло карактеристичан: добивање ватре трењем једног дрвета о друго — дакле једним од најпримитивнијих начина — с уверењем, да такав огањ има свету натприродну чистиљачку моћ. И наш *бадњак* (од старог словенског *бѣдѣти*) је један од таквих прастарих, веома карактеристичних израза обожавања ватре. — Познати симбол огња, *свасѣика*, који је засведочен још из најстаријих времена аријске и уопште преисториске културе, налазимо и код Словена многобожачког доба. — У вези са поштовањем огња развио се код Словена и култ *огњишта*. О томе не само да сведочи маса фолклористичких података из данашњег времена, него и многе забелешке те врсте из ранијих векова.

Зачудо је, да код Словена нема доказа о т. зв. хтоничким демонима, тј. о култовним представама, којима би били предмет земља, њена плодност и сл.

2. *Словенска теологија*. — Поред вере у духове развила се у Словена и вера у виша бића, која су сами називали *боговима*. Термин *бог* је по једнима словенског порекла а по другима би био примљен из иранског језика, преко иранских Скита или Сармата. — Карактеристика је словенскога Олимпа, да није заједнички целома Словенству: није постао и није се равномерно развио код свих словенских народа. Узрок је томе, што је у времену, кад су поникли словенски богови, словенство било раширено по огромном простору и поједини његови делови су били без узајамних веза и подложни разним туђинским утицајима.

Услед великога спора око питања, да ли је уопште било опште-словенских богова или не (а нарочито да ли су Перун, Сварог, Дажбог и Велес били заједнички словенски богови или нису), Нидерле истиче овакво своје гледиште. Основа је свих главних божанстава несумњиво била заједничка. О томе сведочи не само преисторија аријске културе, него и сама њихова функција и значај. Питање може бити само, да ли је неки нарочити облик, означен и нарочитим именом, био на крају многобоштва још опште-словенским обликом или је био локалнога карактера. — За скептицизам последњих двадесет година, коме је била лозинка, да опште-словенских богова није имало, Нидерле мисли, да је отишао и сувише далеко и да је сасвим неоправдано окрњио многобожачки словенски Олимп. — Као богове ширега значаја означава Нидерле: Перуна, Сварога (Дажбога) и Велеса.

Перун је био бог громовник: персонификација бурнога неба са громовима и муњама. О њему нема истина доказа из свих словенских крајева, али Нидерле успешно доказује, да Перун није био само локалним руским богом, као што неки у новије време тврде, него да је обожаван и код великог дела осталог Словенства. Он не само да признаје вредност многим подацима о Перуну из руских извора, него не одриче значај ни онима, које други сасвим одбацују и који су познати код Чеха и Словака, код Пољака и код Јужних Словена, већ пробира оне од њих који заслужују највише вере. И само име Перун је или чисто словенска творевина или је словенски дериватив још прараријскога израза. На крају многобожачког доба код многих Словена је био развој локалних култова дошао дотле, да је стара представа демона громовника била истиснута другима; једино се у Русији у самом народу обожавање Перуна било потпуно одржало све до примања хришћанства. Тим се и објашњавају разлике у количини успомена о њему. — Нидерле објашњава, на који је начин могло доћи до тога, да се код Словена после примања хришћанства особине које је дотле имао многобожачки громовник Перун пренесу на хришћанског пророка Илију.

Сварог, Дажбог. О Сварогу и о Сварожићу има непосредних података једино код Руса и код западних Словена; али његова особина, каже Нидерле, да је означавао божанство жаркога сунца и према томе био један од најзнатнијих богова већ у напред сведочи о његову општем значају. Противно мишљењу Јагића и Аничкова, да је Сварог био само полабски бог, па да су га Руси примили од полабских Словена, Нидерле наглашава, да је много вероватније, да су полабски Словени веру у то божанство однели још из прасловенске домовине на Дњепру. По једном објашњењу име Сварог било би словенског порекла, постало од корена, који има значење жар и жарити, а по другом, коме као да Нидерле више нагиње, Словени би га при-

мили из неког источно-аријског језика још у времену своје заједнице (пре Христовог рођења). — У тесној је вези са Сварогом *Дажьбог*, који се такође јавља као сунчано божанство. Поуздано је засведочен само код Руса, али Нидерле износи податке и о вероватности његова обожавања и код јужних и западних Словена. Од разних објашњења о његовом имену (од корена од којег је и дажд или од корена од којег је палити) Нидерле највише верује ономе, по коме се то име доводи у везу са глаголом дати и даје му се значење: *divitias dans или deus dator*.

Велес (код Руса и *Волос*) је засведочен код Руса и код Чеха, а има трагова од његова обожавања и код балканских Словена. То је био бог стада и привреде, и та се његова улога пренела после и на хришћанског свеца, Св. Блажа (*Vilobolus*). Од разних објашњења о имену Велес највише пажње заслужује по Нидерлову мишљењу паралела са литавским *vēles, imagines mortuorum*, и *vēlnas* и сл., *ђаво*.

Ни о једном више божанству не може се рећи, да је било заједничко свима или бар неколиким народима словенским. Зато Нидерле разматра остала словенска божанства по групама: најпре руска, па полабско-балтичка и затим она код осталих Словена.

Од руских богова једино се за *Сирибога* може поуздано рећи, да је био прави словенски бог домаћег порекла. Био је бог ветра, и само његово име се најзгодније објашњава у вези са неким онома-топејским кореном, који одговара звиждању ветра. — *Хорс* је био у Русији сматран за сунчана бога, а име му је постало од неке грчке или источњачке речи, која значи сунце или његов епитет. — *Мокош* је била богиња, за коју Нидерле мисли, да је представљала божанство, слично грчкој Афродити или Астарти и да је пренето Русима из грчко-источњачког култа црноморских предела. — За божанства под именима *Симъ* и *Рылъ* не зна се, да ли су била два или само једно с именом Смарьглъ. Не зна им се ни порекло ни значење. Једно је поуздано, да та имена нису словенска. — Божанство *Тројан*, које је познато и из јужно-словенског фолклора, није ништа друго, него силни римски цар Тројан, који је на северне Словене учинио толики утисак, да је код њих постао предметом обожавања. — Разни тобожњи руски богови у познијим хроникама, као Ладо, Купало и Јарило, оглашени су боговима једино услед неразумевања разних народних свечаности.

Полабски Словени су имали богатији боговски систем него Руси. Карактеристично је, што код ових Словена налазимо и божанства државна, односно племенска, којима је значај зависио од политичке моћи оне јединице, којој су припадала. Опште им је обележје, да су то у ствари само локалне и позне форме старијих заједничких богова, а особито Перуна и Сварога. Најистакнутији такви локални облици су били: *Радогосѿ* у ободричкој Ретри, *Сванѿовиѿ* на Рујану и *Триглав* у Штетину.

Радогосѿ је по Нидерлову мњењу био само ободрички облик највишег сунчаног бога словенског (сварожића, сварога). Нидерле не прима Брикнерово мишљење, да није било бога под именом Радогост, и доказује, да је тај бог добио име по вароши, која се најпре звала таквим именом а после прозвала Ретром.

Сванѿовиѿ је био најзнатнији бог полабских Словена. Стари извори веома истичу значај његова култа и пророчанске моћи. И за Свантовита Нидерле мисли, да је понајвероватније био божанство сунчаног порекла (Сварог), а да је његова улога као бога рата и плодности била секундарнога постанка. Нидерле с разлогом одба-

цује претпоставку, да је Свантовит постао од хришћанскога свеца Св. Вита и утврђује, да му је и значење и име чисто словенскога порекла. О каменом рељефу идола са рогом, који је узидан у цркву места Алтенкирхена на Рујану и за који се верује, да представља Свантовита, Нидерле одлучно тврди, да се не односи на Свантовита. О високом каменом стубу (2,70 м. висине) са главом од четири лика на врху, услед чега јако подсећа на описе Свантовитова идола, Нидерле мисли, да се тешко може приписивати Свантовиту, јер је нађен чак у источној Галицији, али доказује, да ће ипак бити идол неког сличног божанства код западних Словена. — За локалне облике Свантовитове сматра Нидерле *Рујевиша* из Коренице на Рујану и *Геровиша* или *Јаровиша* у Волгасту.

Триглав у Штетину био је поглавито ратни бог. Осим тога позната су још два бога Триглава: један у Волину и други у Бранибору.¹

Осим ових главних знамо код полабских и балтичких Словена још за много других мањих божанстава; али су нам за велику већину од њих очувана само имена, тако да о њиховој улози не знамо готово ништа. Нидерле наводи готово сва њихова имена и покушава, колико је могућно, да им пронађе значење. Од свију тих божанстава најкарактеристичнија су *Црнобог* и *Белобог*, о којима Нидерле на основи података мисли, да су као две супротне представе злога и доброга божанства код полабских Словена свакако заиста постојала, али да су постала тек на самом крају многобоштва или утицајем хришћанске идеје о богу, принципу добра, и ђаволу, принципу зла, или можда и утицајем источњачког дуалистичког учења.

Ма да о вишим божанствима *код осталих Словена* знамо врло мало, Нидерле ипак мисли, на основи познатих података, да их је несумњиво било.² Код Јужних Словена и код Чеха има истина само вероватних наговештаја,³ али за Пољаке има нешто више података. Главни извор, писац Ј. Длугош из XV века, саопштава читав низ имена за богове старих Пољака, којима су, вели, подизали храмове и идоле: *Jesza* му је Јупитер, *Lyada* -- Марс, *Dzdzilelya* — Venus, *Nya* — Pluto, *Pogoda* — Temperies, *Zywyje* — deus vitae, *Dzewana* — Diana, *Marzyana* — Ceres. Нидерле се слаже са Брикнером, који је критички проучио Длугоша, да су главним извором Длугошевим биле старе обредне песме пролетњих и летњих народних свечаности, у којима су се спомињала имена појединих његових богова, затим разне савремене изреке и веровања. Длугош дакле, вели Нидерле, није измислио имена својих богова, он је само имена, која је нашао у народној традицији, изједначио са боговима грчким и римским и тако створио од њих пољски пантеон. Једна од тих божанстава створио је Длугош од неразумљивих имена из обредних песама (*Lada*, *Jesza* и још *Lel* и *Polel*, који се помињу у другим пољским изворима) а друга од многобожачких демона и представа на свечаностима. Овима другим и Нидерле на основи разних података пориче, да су били виша божанства, а за прве, не примајући мишљење Брикнерово и других испитивача, верује, да су могла бити и ако не каква виша божанства, ипак знатнија бића, којима се народ у нарочитим приликама обраћао. — И ја мислим, да се прастара и неразумљива имена из обредних народних песама не могу олако одба-

¹ Име планине Триглава у Корушкој нема по Нидерлу никакве везе са богом Триглавом ни уопште са словенском митологијом.

² Јужно-словенска божанства, која наводе у својим митологијама Н. Нодило и Ник. Гержетиф Гаспичев, оглашава Нидерле за голе измишљотине.

цивати и да у њима често може да је очувана успомена на какво старо божанско биће. Пример са Ладом, који се помиње у обредним песмама готово свих словенских народа, за кога знамо, да су му прављени и идоли, и за кога се јасно види, да народ у њему замишља неко апстрактно биће, коме се обраћа и зове га, сматрам за један од нај-карактеристичнијих.

На основи сведочанстава Хелмолдова и Прокопијева и неколико других сличних наговештаја Нидерле (супротно Нерингу) долази до уверења, да је у старих Словена било представе о некаквом „*највише м*“ *богу* и да у њој имамо означен развитак словенског многобоштва у правцу ка монотеизму. Аналог томе појаву имамо и код других Аријаца и иначе свуда ћо свету. Та је представа код старих Словена била још нејасна, није имала нпр. онако одређени монотеистички облик, какав знамо у верама јеврејској и хришћанској.

3. *Богопоштовање* или *култ* код старих Словена обухватало је: жртве, храмове, идоле, врачаре, свештенике и свечаности.

Зна се, да су се стари Словени и *молили* својим боговима и још више приносили им жртве, и то од свих врста хране и пића. Са приношењем жртве била је обично спојена гозба, у којој су учествовали они који су жртву приносили. Најчешће се у старим изворима жртва зове речју *шрѣба*, ређе *жрѣва* и сл. Оба су израза словенског порекла. — Разна места, на којима су приношене жртве — а то су најчешће били гробови и врхови од разних узвишења — означавана су најпре просто, каквим каменом и сл., а позније су и нарочито ограђивана и на њима подизани олтари и настрешнице и стављани разни украси и накити. Од тих елемената потпуно су се развили и храмови.

Ма да о *храмовима* код многобожачких Словена, изузевши полабско-балтичке, има врло мало података, ипак Нидерле (крај свега тога што одбацује многе непоуздане податке и наговештаје) не сумња, да их је било код свих Словена. Из обилатих података о храмовима код полабских и балтичких Словена види се, да су им храмови били подизани већином на тешко приступачним местима, да су били ограђени плотом, негде опкољени и двориштем и да је сам храм био саграђен од дрвета и на спољашњој страни украшен резбама и шарама а унутра окићен драгоценим материјама. Храм се састојао из трема и правога светилишта, у којем су стојали боговски кипови и знаци или ратне заставице. — Највише су познати храмови у Ретри, у Аркони и у Штетину, и Нидерле износи све главније појединости из старих описа тих храмова.

Идоли богова и демона били су прављени и поштовани на-крају многобожачког доба код свих Словена. Стојали су у храмовима или и поред отворених олтарѣ. Правили су их већином од дрвета, али и од драгоцених метала (било целе било поједине делове) и од камена. У крајевима са врло развијеним култом било их је и веома великих и богато опремљених и украшених. Одело им је обично чинила дугачка туника а главним атрибутом било им је оружје и пехар или рог за пиће. За балтичке идоле је карактеристичан поликефализам (више глава и ликова), а познат је и из неких других словенских крајева, али су му смисао и порекло непознати. На примитивне претходнике идола указују домаћи словенски изрази за идоле *соха* и *кайѣ* — са првобитним значењем отесани пањ (а са тим је у вези и наш бадњак). Домаћег су порекла још и називи: *модла* и можда високо, а туђег: *болванѣ* и сл., *исџуканѣ* и сл., *кумирѣ* (сви турско-татарског) и *идолѣ* (грчког).

Врачари и свештеници. Код Словена ни на крају многобоштва још се нису јасно разликовала ова два реда један од другог и њихова улога у друштву. Врачара је било свуда код Словена, а свештеника само на местима, где су била верска средишта с идолима и храмовима. Али је и код једних и код других основа култу било врачање.

У многобожачко доба најчешћи је словенски назив за врачаре био *волхви* (од волхвџ), али је поред њега било од старине још и других назива, начињених или од чар- или од речи вѣдѣти, вѣстити, хадати, баити, вражити и мн. др. — Нидерле износи мноштво података из старих извора, који говоре о врачарима и који уједно показују, како су врачари имали велики социјално-политички значај, у толико више, што је њихов утицај у народу био потпомогнут још много већим бројем жена врачара.

У погледу на врачарске пракције и средства Нидерле се слаже са Брикнером, да су биле обичне европске и да у њима нема ничега посебно словенског. Из подробних разматрања Нидерлових видимо, да су стари словенски врачари и врачаре на једној страни употребљавали разна средства за отклањање зла или за наношење зла другима, а на другој страни за гатање и прорицање. Из прве групе знамо за употребу разних биљних и животињских материја и разних речи и преклињања, којима се има лечити болест или навући болест и смрт омрзнутим лицима или њиховој стоци; даље за љубавне напитке мушкима и женсима; па за напитке против зачећа или правилнога порода; затим за многе врсте амаџија; за разна преклињања демона и за врачања против неродице. — Из друге групе познати су нам: гатање о будућности помоћу екстазе, за коју неки мисле, да је примљена од Фина и Туркотатара, али Нидерле верује, да је тога примања могло бити само делимично, јер је екстаза основом гатања свуда по свету; даље гатање по птицама (по њихову лету, утроби итд.) и по сусрету са разним животињама, и за ту врсту гатања мисли Нидерле, да је била под јаким утицајем античке мађије; затим гатање по пепелу (по сипању пепела или по цртама, које се у њему начине), по сновима, по странама левој и десној (десна је срећа), помоћу белих и црних дрваца; итд.

Нидерле указује на разне могућности за постанак свештенства код старих Словена. Сам пак њихов стари, опште-словенски, назив, *жрецъ, жьрьць*, долази од главне улоге, која им је била поверена, тј. од приношења жртава и призивања богова. На спорно питање, да ли су сви Словени били дошли до тог ступња у верском развоју, да су имали свештенике, Нидерле одговара, да је целокупно стање словенског многобоштва пред примањем хришћанства били такво, да је таквог развоја без сумње било код Словена.

До највеће моћи и гласа били су дошли свештеници код полапско-балтичких Словена. Поједине мање култовне целине имале су своју организацију, којој је на челу стојао првосвештеник. Његова је моћ била негде (нпр. у Аркони у XII в.) тако велика, да је бацао у засек кнеза.

Свештеници су живели од прилога и дарова, које је народ доносио идолу и храму. Ти су дарови били тако обилати, да су свештеници имали велико богаство, а тиме задобили и јак друштвени и политички утицај. Још је подизању њихове моћи много помогло и право азила, које су храм и свети гај пружали свакоме, ко у њих добегне, и затим организовано прорицање.

Поред обичних жртава и молитава приређивали су свештеници и велике храмовске свечаности, славе и саборе, на које се скупљао народ не само из околине него из далеких крајева. Поштовање храма и идола појачавано је још и тиме, што народу није било допуштено улазити у њих, односно приближавати им се. Још су особито силан утисак на масу народну чиниле *жртве у људима*. Нидерле наводи доказе, којима утврђује, да је приношење људи на жртву било у обичају код свих Словена.

Пророчишта и прорицање били су свештеницима најмоћније средство за утицање на народ. Поред прорицања приватног карактера било је других од општега значаја, нарочито приликом великих свечаности: о плодности године, о исходу рата и сл. Особито су полапски свештеници помоћу пророчишта били задобили пресудан утицај и на управу у племенима и државама. Према саопштењима старих писаца Нидерле приказује разне начине њихова прорицања: по вину у суду (рогу), који је идол држао у руци; помоћу коња, посвећеног боговима; итд.

Верски обреди и прославе по годишњим временима. Једни су од њих били у вези са природним појавама, који прате поједина годишња времена, а други су чинили свечаности у част душа умрлих предака.

Једна је од прослава прве врсте била *коледа*: обичај, да се у зиму (у времену од Божића до Нове Године) иде од куће до куће са „коледом“, тј. нарочито начињеном фигуром и да се уз подесне шале и песме, које се такође зову коледа, проси. За коледа кажу стари писци, да је био још обичај многобожачких Словена. Али он није у целини домаћег порекла нити му је име словенско. Римски обичај *calenda*, pl. *calendae*, био се на крају многобожачког доба раширио по целом античком свету, па је прешао и к Словенима, и од латинског *calenda* начињено је словенско коледа. Ипак је несумњиво, вели Нидерле, да су се римске календе код Словена помешале са неким старијим словенским обредима, који се односе на зимски повратак сунчев и били су земљорадничког карактера (као што је нарочито обношење и опевање плуга).

Поред коледа било је код Словена и разних других зимских обичаја, којима је свима општа одлика *прерушавање* људи у жене или обрнуто или у разне животиње. Они се зову многим и разним именима, а о њихову пореклу може се само нагађати. На неколико примера (погребне и свадбене игре те врсте, па зимске машкаре, русалије и крачун) Нидерле показује, како је у целој тој групи обрета уопште помешано врло много разних ствари и како су и по времену испремештане.

Од *пролећних прослава* словенских Нидерле истиче нарочито *изношење смрти* (Морене, Марене и сл.). Он износи доказе, да је то био несумњиво опште-словенски обичај, пореклом још из ариске заједнице. Основа је томе обичају обношење и бацање у воду фигуре, која представља смрт (и сам израз Морена, Марена и сл. значи „мор“, „смрт“), уз разне обреде и песме.

Од *летњих прослава* једну групу чине обичаји, који се врше у време летњег повратника сунчева. Они се зову разним именима, од којих су већина сродна са руским *кујало* и са српским *крес*. Њихов је главни обред у очи Ивањ-дана: плетење венаца и паљење ватре, око које се игра и која се прескаче. На основи свих података и досадашњих проучавања о томе обичају Нидерле исказује мишљење, да је основни обред овог обичаја веома стар и несумњиво остатак из мно-

гобожачког доба. — О тобожњем богу Купалу, кога неки писци назире у овом обичају, не може, вели Нидерле, бити ни говора.

Другу групу летњих свечаности чине оне, у којима је поред игре и песме главним чином драматско приказивање сахране симболичке фигуре. Та се фигура сада означава разним именима: Марена, Купало, Јарило, Герман и др. Нидерле верује, да има право Веселовски, што у тим обредима гледа многобожачко прослављање природе у њеном највишем развитку, за које су најзгодније везивали и излив летње еротичке емоције (који је, као што смо напред видели, донекле доводио до промискуитета и хетеризма) и врачање и гатање ради плодне године. — Иначе, наглашава Нидерле, не може се ни по чему говорити о каквим боговима: Јарилу, Герману и др.

Русалиске свечаности су такође везане за време око летњег повратника сунчева. О манистичком пореклу русалки и о њихову односу према римским *gosalia*-ма говорили смо већ напред. Основним мотивом ових свечаности је вођење „русалке“, а то је или жива девојка, прерушена у неки грм, тополу или брезу, или девојачка лутка или животињска машкара, и то уз бурно весеље, песме, свирку и игру а негде и уз привидне борбе између маскованих. — Нидерле не сумња, да овде имамо мешавину од разних обрета и да Словени свакако нису примили античке розалије у целини као нешто ново, него да су их само спојили са својом дотадашњом свечаношћу из истога времена. Значење појединих драматских призора из тога обичаја мисли, да се не да сазнати, и покушаје Махалове и Веселовског, да их објасне, сматра за неуспеле.

Има најзад нешто података, који показују, да је и крајем лета и почетком јесени било још у многобожачко доба светковина, којима се прослављало прибирање земљиних плодова, нарочито жита.

У нарочитом одељку Нидерле говори о начину примања хришћанства код разних словенских народа и о првим односима између многобожачких Словена и представника хришћанства.

На крају великог одсека о вери долазе два додатка: у једном је преглед радова из области словенске митологије, а у другом опис Свантовитових храмова у Аркони.

О привреди код старих Словена. — Кад су се Словени издвојили из ариске заједнице, они су без сумње живели не само од лова, него и од сточарства и од земљорадње. За нас је наравно од интереса питање, у колико су се Словени бавили појединим од ових привредних грана.

Нидерле најпре истиче сва главнија, често спорна, питања општега карактера, која се односе на развитак земљорадње и сточарства у Словена. Затим прелази на *обрађивање земље*, које сматра за најопштију и најглавнију привредну грану код Словена, и то најпре на

Крчење земљишта. У својој старој домовини Словени су негде имали и доста од природе подесног земљишта за обрађивање; али у многим крајевима земља је била покривена густим прашумама, које је тек требало крчити. И језик и други подаци показују, да су стари Словени крчили на тај начин, што су шуму запалили, да изгори, па заостали пепоу равномерно растурили и земљу мотиком и лопатом (ашовом) рашчистили и поравнили. За то крчење има многих и опште-словенских и данашњих словенских израза од коренâ *šr̥b-*, *k̥rč-* и

жер- (жар-), а небројена су и топографска имена, која су од њих начињена.

Нидерле наводи доказе, да је тројни систем обрађивања био већ и код Словена одомаћен: на истој се њиви једне године сеје озим, друге године јарина, а треће године се земља одмара. Међу доказима наводи и изразе *озимъ* и *јаръ*, који су опште-словенски и стари.

Даље нам Нидерле износи етимологију свих главнијих, већином опште-словенских назива за искрчену земљу (већином од требити и од крчити), за ледину, за ораницу и за њиву.

Показује нам, и каквим су се оруђима (мотикама, трнокопима и ашовима) Словени служили приликом крчења и главније типове приказује и цртежима.

Да су Словени знали и за гнојење њива сточним изметом, показује поред неких споредних знакова и сама реч *иној*, која је опште-словенска и стара.

Рало, њлуг и орање. Орати и орање, то су изрази, које су Словени наследили још из ариске заједнице. Нидерле сасвим добрим разлогима утврђује, да је *рала* прва засведочена орачка справа словенска и уједно њен најстарији назив. Он нам на читавом низу цртежа показује типове словенских рала и подробно разматра постанак и значење именима за поједине њихове делове (плаз, ручица, гредељ и т. д.). Описима старих рала из преисториских налазишта и других што су представљена на цртежима из IX—XIII века, допуњује нам представу о старом словенском ралу.

Из Нидерлових опширних расправљања о *њлугу* видимо, да су Словени још пред крај многобожачког доба примили плуг преко суседних Немаца из области римске културе и да се раније (иначе спорно, филолошко) мишљење, да је словенска реч *њлугъ* постала од германског *rflug*, потврђује и подацима из старих споменика.

Рало и плуг вукли су свуда код Словена готово једино волови. Та се воловска запрега одржава код Словена још и данас, негде као традицијом строго утврђено правило. Већ на крају многобожачког доба, поуздано, а без сумње и много пре тога, код Словена се употребљавало *иго* или *јаръмъ* истога типа, какав има и сад код свих Словена. Његове нам облике Нидерле показује и цртежима. — Знамо такође, да је још пред крајем многобожачког доба код Словена употребљаван и кожни *хомуџъ* (и реч је опште-словенска).

Начин орања и обрађивања њива код старих Словена показује нам Нидерле разним појединостима, између осталог и општим словенским изразима: бразда, леха, загонъ и брана (за коју износи и словенске типове).

Вредна су пажње Нидерлова разлагања о врстама и о постанку разних *земљишних мера* код Словена, као што су нпр.: погон, рало, соха, днина, кбел, лян, крок, прут итд.

Усеви и жетива. Опште-словенске речи *сѣти* и *сѣме* имају још ариски корен. Такође је из велике старине разликовање двеју врста усева: јесењег (озим) и пролетњег (јаро, јарица и сл.). — На крају многобожачког доба Словени су знали за ове врсте усева: просо, јечам, пшеница и њена врста *пыро*, раж и овас, а осим тога још поглавито за грах и сочиво и за лан и конопљу. О свакој од ових врста усева Нидерле износи обилате историске и археолошке податке.

Да су код старих Словена и мушки жели, види се и из тога, што су по словенским могилама у Русији нађени српови и поред мушких

костура. Нидерле нам опширно описује и показује и на цртежима и сликама типове старих словенских српова и коса. Срп је старији а коса је млађа и уопште ретка у налазиштима. Словенска коса изгледом одговара једноме од римских типова.

Већ се код старих Словена знало за *сноиъ* и за *сѣога*. Жито се млатило на гумну цепом (цѣпъ је опште-словенска реч), али се и врло помоћу стоке.

Млевење и млинови. Стари су словенски изрази млети, млинъ, мѣка (брашно) и жрѣвѣна. Има читав низ података, који показују, да су Словени на крају многобожачког доба употребљавали савршеније жрѣвѣ од два камена, који леже један на другом и горњи се окреће руком око заједничке осовине, и да су осим тога имали и веће млинове, које су окретали помоћу стоке или помоћу воде. Помињу се већ по словенским селима и нарочити млинари. — И *сѣуѣа* (опште-слов. реч) од издубеног дебла употребљавала се код Словена за туцање житних зрна помоћу тешког дрвеног тучка.

О неговању *ѣоврѣа* и *воѣа*, о коме је већ било напред говора, Нидерле додаје овде још неке напомене и затим податке о справљању биљног уља и о томе, како су се Словени упознали са вином и после и са виновом лозом и са хмељем.

Сѣочарсѣво. Не може бити сумње, да су још Прасловени били наследили из ариске заједнице гајење домаћих животиња. А мноштво података показује нам код Словена на крају многобожачког доба знатно развијено сточарство, у коме су биле заступљене ове врсте домаћих животиња: овца, свиња, во и коњ. Највише се држало оваца и свиња, мање пак волова и коња. О кози већ има мање података, премда је по свему вероватно, да је и она била домаћа животиња још словенске заједнице. — За сваку од ових врста домаћих животиња Нидерле износи обилате податке, којима показује улогу и значај, што су га имале код Словена.

Сва стока појединих родова или и целих општина изгонила се заједнички на пашу. Пасли су је *ѣасѣири* (старо-словенски пастырѣ и пастухъ), који су већ чинили и засебан друштвени ред и имали свога старешину. На старим сликама представљени су већ и уз тадашњег пастира његови стални атрибути: свирала и пас.

Нидерле се и овом приликом враћа на Пајскерову теорију, о којој смо напред говорили (да Словени до почетка историског времена нису имали домаћих животиња једно због тога што делимично у њиховој земљи нису могле успевати, а друго и зато што су, вели, били у сталној потчињености туђим господарима, који им нису допуштали гајити стоку, него су ту привредну грану задржавали само за себе) и све њене доказе побија врло јаким и одлично документованим разлозима. Према томе се може сада као поуздано сматрати, да је Нидерле Пајскерову теорију потпуно уништио и као несумњиву истину утврдио, да је сточарство код Словена било од најстаријих времена одомаћено и шта више врло развијено.

И гајење *ливада* и збирање *сена* је код Словена прастаро. Поред осталог о томе сведоче и стари, опште-словенски изрази: *сѣно*, *сенокос* и *сл*.

Од живине знамо, да су стари Словени гајили кокош (курѣ и мн. др. сл.; *кокотъ*, *кокошь* и сл.), гуску (ст. слов. *гѣсь*) и пловку (ст. слов. *ѣтъ*) и затим још голубе.

Пчеларство. Мноштво разних података сведочи, да су словенске земље биле пребогате пчелама и медом, и да су се мед и восак из њих извозили на европски југ. Једну групу интересантних доказа о јако развијеном пчеларству код Словена имамо и у појаву, да су Мађари примили целу пчеларску терминологију словенску, и то убрзо по свом доласку у IX веку.

Нидерле описује стари словенски примитивни начин пчеларења, који је био поглавито ограничен на шупља стабла шумских дрвета (доцније су таква стабла одсецали и преносили у близину својих домова), и разматра стару словенску пчеларску терминологију.

Лов на дивљач је без сумње био врло приносан, јер су словенски предели, а особито шуме, били препуни дивљих животиња. Поред оружја Словени су употребљавали за то и разне друге, од старине познате, справе и начине, које нам Нидерле на основи разних података описује. Даље се зна и за ловљење помоћу паса и за великашко забављање ловом помоћу извезбаних сокола, јастреба и крагуја. Овај последњи начин зацело није био домаћи словенски, али одакле су га Словени примили, не зна се.

Уз поједина словенска села помињу се исто онако као сталне оранице и нарочита стална ловишта, која су припадала појединим родовима или и целим насељима.

Риболов. Словенска земља обилује водама, а оне су опет веома богате рибом. И стари извори и разни други подаци сведоче, да су се Словени у многобожачко доба врло много занимали рибарством, а у пределима, који су особито богати водама, као што су нпр. језерска област балтичка или Полесје, рибарство је било не само главним, него понегде и јединим занимањем народним. Особито нам знатан доказ о значају рибарства код Словена даје рибарска номенклатура словенска. Она нам показује не само цео низ једнаких и старих назива за речне рибе, него и велико слагање у рибарској терминологији, која води порекло из далеке старине, и уједно сведочи, да је рибарство било код Словена прастарим занимањем и да су још у великој давнини умели употребљавати разноврсне начине и средства за ловљење рибе. Још и данас свуда су код Словена раширени ти исти начини за ловљење риба и исти називи за рибарске справе.

Нидерле излаже све разне начине и описује средства, којима су стари Словени ловили рибу (ости, удице, мреже, кошари и врше и сл., преграде од прућа и коља и др.) и тумачи све рибарске термине словенске. На крају износи разне начине конзервовања рибе код Словена (сољење, сушење на сунцу, на ветру, у пећима и др.).

Словенско село. — Кад су Словени почели живети у сталним насељима, они су већ били велики народ са врло разноврсним приликама географским и привредним. Услед тога се код њих није више могао развити само један, једнолики, тип насеља. — Поред примарног типа словенског насељавања, који чини само један *засебни двор*, као седиште једне породице, Нидерле разликује три главна типа развијенијих (већих) словенских насеља или села: један је кружни, други је уздужни или улични (друмски) и трећи разбијени.

Код *кружног шипа* све су сеоске куће тесно спојене једна с другом, и то тако, да чине насеље у облику круга или потковице са празним местом у његовој средини — са средслом. Домови имају излаз ка

средселу, а иначе су плотовима спојени међу собом и чине једноставну, непролазну, преграду. Иза домова су зграде, гувна и вртови, све још у огради, а затим су даље поља. Приступ у село отворен је једним јединим путем. Овај тип је познат једино из предела западних Словена, и особито се на етничкој међи словенско-германској истиче као словенски тип насупрот неправилном типу германском. Иначе се не може означити ни као западно-словенски, јер није био заступљен ни код свих западних Словена: већ из Пољске, изузевши краковску област, нема од њега трагова, а иначе није до сад познат ни код источних и јужних Словена.

Код *уздужног* или *уличног* (друмског) *шија* су сеоске куће поређане дуж пута с једне или с обе његове стране. Њега налазимо код свих Словена и несумњиво је веома давнашњи.

Разбијени шии сеоски, састављен од појединих удаљених дворова, морао се још у старо доба развити особито у вези са животом у задругама, а одржао се поглавито у пределима брдовитим и планинским.

Нидерле замишља развитак ових типова у главном овим редом. Првобитно су били код Словена поједини дворови, а од њих су евентуално постајала и насеља, истина растурена, али ипак као једна група или целина, која је обухватала исту сродничку заједницу (браство или племе). Затим су се развила уздушна села, најпре с неправилним а доцније (под немачким утицајем) с правилним распоредом земаља. Најмлађег су пак постанка кружна села, чије је заснивање изазвано двојаким узроцима: с једне стране земљишним приликама (у равници и око рибњакā) а с друге стране, и то је главни узрок, потребом за одбраном: видимо, да се тај тип развио поглавито у земљама, које су од 8. века биле изложене сталним немачким нападима.

Нидерле описује општи спољашњи изглед словенскога села са његовим дрвеним зградама, са гувнима иза њих и даље са пољима за обрађивање, која су била неправилно распоређена и измешана са шумама и пашњацима. Њиве су биле уопште мале (Либуша нпр. одмерава њиву, на којој је орао Премисло са два вола, на 12 корака дужине и ширине).

Око појединих имања, као и око целог сеоског атара, биле су *међе* или као праве ограде или као означења разним предметима, вештачким или природним (камење, просто или с урезаним знацима, гомиле, велика а осамљена дрвета, студенци, рибњаци, целе увале или гребени од узвишења).

Нидерле усваја гледиште новијих испитивача, да су све три главније врсте *сеоских имена* — патронимиска, посесивна и тописка — подједнако стара и да су постајала једна поред других од најстаријих времена.

Занати код старих Словена. Не може бити сумње, вели Нидерле, да се је код Словена још пред крајем многобожачког доба било дошло до таквог развитка појединих заната — особито ћурчиског и кројачког, грнчарског, ткачког, тесачког и столарског, каменарског, а више од свију ковачког и у вези са њим и златарског — да су се њима бавили нарочити људи, управо ред људи.

Прерада метала. Словени су још за време своје заједнице знали и употребљавали све главне метале, који су познати из преисториске културе у Европи, дакле: злато, мед (бакар), коситер, сребро, олово и железно и њихове разне смесе. И порекло и старина словенских назива

за њих, као и речи руда, сведочи о томе. — Међу накитима словенским до IX века превлађују они од бронзе, а после тога на већини словенскога земљишта узима маха сребро. Од свију осталих металних предмета огромна је већина од гвожђа.

За сваки од поменутих метала Нидерле опширно излаже, како су га и одакле Словени добављали, односно на који су га начин и сами из руде добивали. Описује уједно и рударске алате и објашњава рударску терминологију код Словена. — Уопште Нидерле мисли, да су Словени све метале, осим злата којег има у песковима неких словенских река, познали туђим посредништвом, и то у давнашњим и наравно у разним временима.

Видимо, да је на доста места код Словена било и домаћих рудника злата, негде и сребра и са њим заједно и олова, а особито гвожђа, и да је рударска вештина била Словенима већ добро позната, свакако поглавито по угледу и под утицајем старог римског рударства. Нидерле описује и приказује цртежима и топионице за руде код Словена.

Стари су Словени знали за обе основне технике у преради метала: и за ковање и за ливење. На ковачком прибору словенском очевидан је римски утицај. Поред израђивања оружја, о коме ће доцније бити нарочита говора, Словени су умели изливати и бакарно и жељезно посуђе, па су вероватно покушавали израђивати и златно и сребрно (Нидерле детаљно разматра облике тога посуђа); али је несумњиво, да су ступњем своје технике заостајали за индустријом византском и источњачком, на које су се угледали. — Има даље доказа, да су Словени већ умели и сами калити челик.

Златарство. Оно се код Словена развило тек од IX века и било је у целини туђег порекла, односно рађено по угледу на туђе обрасце (германске, источњачке и византиске).

Прва и најстарија златарска техника, која се развила и у словенским радионицама, била је *филигранска*, и то од оба начина: и филигран од жице и ланчића и т. зв. зрнасти филигран. Из свега се види, да је филигрански накит био код Словена веома омиљен и да је био једном од њихових карактеристичних одлика.

Врло се често налази од старих Словена и накит рађен другом једном техником: масивно сребро или сребрни лим, украшени удубљеним или испупченим *шарама* (тачкицама, зрнима, кружићима, троугаоницима, крстићима, звездицама и сл.). Та је техника понајпре галско-германског порекла.

Много је мање пак код Словена било развијено украшавање металних предмета *драгим камењем* и *стаклешом*. Техника инкрустације није уопште Словенима била позната. Такође ни стакло све до краја свога многобожачког доба нису умели израђивати, већ су га добављали из јужно-европских и источњачких радионица. И за опште-словенску реч стъкло не зна се, да ли је словенског или готског порекла.

Већу је пак улогу у домаћој индустрији словенској имала употреба обојенога *емаља*, којом су се превлачиле, односно испуњавале, декоративне површине. После опширног разматрања о пореклу и о развоју римске (са провинцијалном) и византиске индустрије емаља, које су поглавито утицале на индустрију емаља код Словена, Нидерле такође доста детаљно излаже њене облике и распрострањеност и код Словена.

Још је код Словена било омиљено и подражавано по угледу на туђе (источњачке и римске) обрасце превлачење површине једног метала другим и украшавање површине једног метала шарама од другог метала. Она прва техника, а она је била поглавито *посребравање* и *позлаћивање*, била је код Словена већ потпуно развијена. Већ је с мање успеха, јер је тежа, подражавана друга врста технике, код које има два начина: једно је *прикивање* готових образаца од једног метала на површину другог, а друго је т. зв. *шаушовање* (или испуњавање шара, урезаних у гвожђу или у бронзи, утиснутим златом или сребром, или урезивање шара у сребрну плочицу, која је утврђена на простијем металу).

Позно су се Словени упознали са техником т. зв. *ниеловања*: шаре на сребрној површини испуне се нарочитом црном, сјајном смесом (niello), тако да јасно и лепо одударају према белој, сребрној, површини. Ову су вештину примили Словени из Византије и са Истока.

Грнчарство. Истичући тешкоће, које сметају познавању ранијег стања и развитка словенског грнчарства (чак и оног из пепелничких поља) Нидерле наглашава, да се тек после IV—V века по Христу почиње у словенским земљама јављати керамика, која је несумњиво словенска. То је т. зв. *градишна* керамика, коју су од Словена чак примили и њихови суседи, нпр. Фини и Литванци.

Главни, типски облик тога градишног грнчарства је лонац без ушица (ушице су веома редак изузетак), украшен урезаним линијама, најчешће у виду хоризонтално поређаних кругова или таласастих пасова или као неколико хоризонталних редова од тачака, ређе у облику кружића, крстића, звездица и сложених троуглова. Поред тога је било и узаних, горе јако раширених лончића и неких других, спореднијих, облика. — Свима је тим типовима заједничка особина, да су рађени на грнчарском колу и да имају на дну споља са грнчарског кола отиснут нарочити мали знак. Ти су знакови врло разноврсни, и Нидерле износи читав низ цртежа од њихових најчешћих образаца (обично кружић са каквом геометриском фигуром унутра).

Ма колико да је ова врста грнчарства била типска за Словене, ипак јој, вели Нидерле, порекло није чисто словенско, него га ваља знатним делом тражити у римском грнчарству средњих подунавских предела. Што су ти римски обрасци имали утицаја баш на словенску керамику — док на Германе и друге подунавске народе нису утицали — Нидерле објашњава тиме, што су Словени без сумње и пре тога већ имали сличне облике. За ово своје мишљење он наводи и археолошке доказе, поглавито на керамици из времена пре градишне културе. — Из области римске културе Словени су примили и грнчарску пећ, коју налазимо у њих на крају прве хиљаде година пре Христа.

Од посуђа, које није било од глине, Нидерле истиче пехаре од животињских *рогова*, који су каткад били украшени златом и драгим камењем. Ређе је било *стаклено* посуђе, које је све увожено из земаља на југу.

На крају овог одељка Нидерле нам износи етимологију целог низа термина, које су Словени употребљавали на крају многобожачког доба за своје посуђе (словенског порекла: гърнъ, лонъць, съсждъ, чъбанъ, латьвъ, чрѣпъ, кубъ, гротъ; туђег порекла: лагъвъ, купа, чъбъръ, крѣчагъ, блюдо, миса, чаша, конъвъ, крина или криница).

Дрводељство. Један, и то знатан, део овог заната већ смо размотрили напред говорећи о дрводељским пословима приликом грађења

домова и појединих делова намештаја. У послове ове врсте спада и плетење од врбовог прућа и од лике. Словени су умели оплетене котарице тако олепите смолом, да су од њих правили непропустљиве судове. Многбројни су дрвени судови, које су правили качари. Тако су без сумње стари и већином домаћи словенски називи за разне врсте судова: дѣжа, вѣдро, оковъ, коръ, лѣкѣно, кадѣлбъ, дорбъ, кошъ, крошна, бѣчвѣ, кадъ (од грчке речи за ведро) љборъ и љборѣкъ, кѣбѣль, бѣдѣнь и нецкы (нѣштвы). Последњих пет назива примљено је из германских језика. Неки су од тих судова прављени и од луба.

Предење и ткање. Спремање предива је од старине посао словенских жена. То је знање не само из времена ариске заједнице него још из доба неолитске културе у Европи. И остали послови око предења и ткања били су код Словена само женски; једино око првог припремања вуне и лана или конопље помагали су и мушки.

На основи археолошких и историских података и знања о садашњим примитивним облицима ове врсте рада код Словена Нидерле нам показује, како се код старих Словена приправљала вуна, лан и конопља и како се прело и ткало, објашњавајући уједно и све старе словенске термине, који се односе на справе и послове ове групе радова. Једном упоредном таблицом показује нам интересантан појав, да су сви ови термини још у свима данашњим словенским језицима потпуно истоветни. А то несумњиво сведочи, да су још код старих Словена сви ови послови рађени у основи исто овако као и данас. И Мађари су приликом свога доласка примили скоро целу ову терминологију од Словена.

Словени су дакле на крају многобожачког доба несумњиво употребљавали за предење преслицу и вретено, затим мотовило и навијаљку, и имали су разбој, који је према свему био *вершикалног шпиа*, као што показује и сам назив *сѣанъ* или *сѣавъ* од *сѣати* (поред назива кросна).

Шта је у старој текстилној вештини словенској домаћег порекла а шта је у њој примљено из римске културе, сад се још не може одредити. Тих је утицаја морало бити, а особито у поправци ткачких справа. И неки подаци из старих извора упућују на то.

Игре и забаве. У једном кратком додатку о играма и забавама код старих Словена Нидерле наводи податке, који сведоче о великој омиљености игре, песме и свирке код Словена. О њима ће пак говорити опширно у нарочитом одељку. О ратничким, драматским и разним играма верског карактера већ је било говора напред. Једна је од доста распрострањених забава код Словена била игра *коцкама*. О томе сведоче и стари извори и налази коцки за играње у словенским гробовима и стаништима IX—X века. Неке су од њих просто кости из зглавкова а неке су равне дашчице, обележене бројевима (рупицама или кружићима), какве се налазе и другде по савременим европским налазиштима, и туђег су порекла. Кости из зглавкова имале су домаћи облик. Од њих је и дошао назив „косткы“ (кости) — коцке.

Д-р Јован Ердељановић.